

تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی

(واژه‌های رشته‌های هنر و معماری)

دکتر سید رضی موسوی گیلانی

(دانشیار دانشگاه ادیان و مذاهب)

دستیاران علمی:

مهرنوش دقیقی و سید علیرضا موسوی

سرشناسه:	موسوی گیلانی، سید رضی؛ ۱۳۴۴.
عنوان و نام پدیدآور:	تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی (ویژه رشته‌های هنر و معماری) / سید رضی موسوی گیلانی؛ تدوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی.
مشخصات نشر:	قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری:	۳۶۰ ص / مصور (بخش رنگی)
شابک:	978-600-441-127-1
فروست:	مجموعه تاریخ و تمدن اسلامی؛ ۶۲
ویراسته، بهر، نویسی، قیفا	
موضوع:	تمدن اسلامی - تاریخ
موضوع:	تمدن اسلامی - تاریخ
موضوع:	هنر و معماری - تاریخ
موضوع:	تمدن اسلامی - تاریخ
شناسه افزوده:	دانشگاه تهران، ۱۳۶۳
شناسه افزوده:	موسوی سید رضی، ۱۳۷۳
شناسه افزوده:	نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها
شناسه افزوده:	دانشگاه معارف اسلامی، معاونت پژوهشی با همکاری مؤسسه هنر و اندیشه اسلامی
شناسه افزوده:	نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۶ ت ۲ گ ۹ / ۸۵ / ۵۳۳۶
رده‌بندی دیویی:	۹۰۹/۰۹۷۶۷۱
شماره کتاب‌شناسی ملی:	۴۷۶۲۲۱۷

استاد محترم و دانشجوی عزیز

خواهشمند است با ارائه دیدگاه‌های خود ما را در رفع نواقص و ارتقای کتاب یاری بخشید.

شماره تلفن گروه «تاریخ و تمدن اسلامی»: ۰۲۵- ۳۲۱۱۰۲۳۴

صندوق پستی: ۶۱۷۳- ۳۷۱۵۵

پست الکترونیکی: tarik@maaref.ac.ir

مجموعه تاریخ و تمدن اسلامی

۶۲

تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی (ویژه رشته‌های هنر و معماری)

نویسنده: سید رضی موسوی گیلانی
دستیار: ان‌اِلمی، بهرنوش دقیقی و سید علیرضا موسوی

نهاد حمایتی: معظم رهبری در دانشگاه‌ها

معاون: پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی

با همکاری مؤسسه هنر و اندیشه اسلامی

حروفچین: اعظم یزدانی / ویراستار: امیرعباس رجبی

بازبین‌نهایی: سید سعید روحانی / صفحه‌آرا: سعید نائینی

طراحی جلد: کارگاه طراحی سید دربار

ناشر: دفتر نشر معارف / نوبت چاپ: اول، بهار ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه / قیمت: ۱۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۴۱-۱۲۷-۱

کلیه حقوق محفوظ است

مراکز پخش:

- مدیریت پخش دفتر نشر معارف: قم، خیابان شهدا، کوچه ۳۲، شماره ۳، تلفن و نمابر: ۳۷۷۴۰۰۰۴
- اراک: ۰۸۶-۳۲۲۲۹۰۳۸ ■ ارومیه: ۰۴۴-۳۲۲۵۴۶۴۱ ■ اصفهان: ۰۳۱-۳۲۲۵۱۳۴۱ ■ اهواز: ۰۶۱-۳۲۲۳۸۰۰۰
- تهران: ۰۲۱-۸۸۹۱۱۳۱۲ ■ خرم‌آباد: ۰۶۶-۳۲۲۲۲۳۷۱ ■ رشت: ۰۱۲-۳۲۳۳۴۵۶۹ ■ زنجان: ۰۲۴-۳۲۳۶۶۴۲۵
- ایلام: ۰۹۱۰۷۷۵۵۱۸۸ ■ بجنورد: ۰۵۸-۳۲۲۱۱۲۸۳ ■ بندرعباس: ۰۷۶-۳۲۴۱۷۵۵۷ ■ بیرجند: ۰۵۶-۳۲۲۲۴۱۷۹
- ساری: ۰۱۱-۳۲۲۵۳۰۲۰ ■ شهرکرد: ۰۴۸-۳۲۲۴۳۲۲۲ ■ شیراز: ۰۷۱-۳۲۲۴۴۴۱۴ ■ قزوین: ۰۲۸-۳۲۲۴۰۰۷۶
- قم: ۰۲۵-۳۷۷۳۵۴۵۱ ■ کرج: ۰۲۶-۳۴۴۳۵۲۹۰ ■ کرمان: ۰۴۴-۳۲۲۲۱۴۶۶ ■ کرمانشاه: ۰۸۳-۳۷۲۳۸۴۱۱
- گرگان: ۰۱۷-۳۲۲۲۷۸۸۰ ■ مشهد: ۰۵۱-۳۲۲۲۰۱۱۹ ■ یاسوج: ۰۹۱۰۷۷۵۵۱۸۵ ■ یزد: ۰۳۵-۳۶۲۳۰۳۳۱

نشانی الکترونیکی: E-mail: info@ketabroom.ir، پایگاه اینترنتی: www.ketabroom.ir

ابزارهای هنری، بی شک رساترین، بلیغ‌ترین
و کاری‌ترین ابزار ابلاغ و تبلیغ پیام است.^۱

بحث و گفتگوی علمی درباره جایگاه هنر در تمدن اسلامی و احکام و عوارض آن، از چند منظر
برای جامعه اسلامی و انقلابی ما ضرورت راهمیت دارد و درنگ را بر اندیشه و قلم تحمیل می‌کند؛
از یک منظر شاخصه‌های اثر هنری است که جایگاهی ممتاز به هنر می‌دهد، از این منظر یکی از
مهم‌ترین شاخصه‌های هنر «کاربرد بودن» آن است به طوری که از یک سو سفارش‌دهنده حضور
دارد و از سوی دیگر، مخاطب. «قابلیت‌های تکثیری هنر نیز از دیگر شاخصه‌های هنر است که
گاهی آن را در کسوت یک رسانه معرفی می‌نماید. «صراحت»، «سرعت انتقال» و «موجزگویی»
از جمله دیگر شاخصه‌های هنر است. از منظر دیگر، اگر هنر را در قلمرو «گوناگون» و از هر زاویه و
هر معیاری در تاریخ اسلامی به تماشا بنشینیم، می‌توانیم از «هنر دینی» سخن بگوییم؛ خواه هنر
دینی را هنری بدانیم - که مقوله دینی را تبیین می‌کند - یا هنری که دین به انجام آن توصیه و
سفارش می‌کند یا هنری که خالق و پدیدآورندگان آن متدینان باشند یا هنری که جوهر و
درون‌مایه آن، به دین پیوند خورده باشد و در نهایت هنری که بیان‌گر آرمان‌های الهی و اهداف
متعالی است. در هر کدام از معانی فوق می‌توان مصادیق «هنر دینی» را در گستره تاریخی تمدن
اسلامی به گونه‌ای یافت و نشانه و جنبه‌ای از آن را به چشم دید.

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی در راستای تخصصی و هدفمندسازی متون درسی معارف اسلامی و رعایت اصل تناسب کتاب در این دروس با رشته تحصیلی دانشجویان عزیز، اقدام به تدوین کتبی با موضوع تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در رشته‌ها و گرایش‌های مختلف دانشگاهی کرده است. از جمله، پژوهش حاضر است که به همت گروه پژوهشی تاریخ و تمدن اسلامی و با قلم جناب آقای دکتر سید رضی موسوی گیلانی و دستیاران ایشان صورت پذیرفته است.

در بخش اول این جستار، پس از بیان کلیات و تعریف مفاهیم، به بیان بحث با اهمیت و اساسی جایگاه هنر و معماری در معارف اسلامی و ارتباط آن با دیگر علوم اسلامی پرداخته شده است. در پایان این بخش، با طرح مباحث گونه‌شناسی هنر و معماری اسلامی، زمینه و مقدمه مناسب برای ورود به بخش دوم کتاب فراهم می‌شود. در این بخش به تاریخ هنر و معماری در ادوار تاریخ اسلام و ایران و نقاط جغرافیایی مختلف جهان اسلام پرداخته شده است. البته تأکید بیشتر نویسنده بر تاریخ هنر و معماری اسلامی در ایران است.

معاونت پژوهشی قدردان تلاش‌های ارزشمند و تمامی عزیزانی است که در نگارش و تدوین این کتاب همکاری نمودند. البته می‌سر شد از جناب آقای دکتر محمدحسین دانشکیا به جهت فراهم‌سازی زمینه انجام این کار و نیز ارائه پیشنهاد و نکاتی که موجب ارتقای کیفی اثر حاضر شد و نیز حجت‌الاسلام دکتر داود رنجبران به جهت ارزیابی اثر و از مدیر محترم گروه پژوهشی تاریخ و تمدن اسلامی جناب آقای سید سعید روحانی به جهت تلاش و کوشش فراوان در به فرجام رسیدن اثر و کارشناس محترم گروه جناب آقای دکتر سید روح‌الله پرهیزکاری و همکاران عزیز امور پژوهشی که در به ثمر رسیدن این کتاب مساعدت نمودند، تقدیر و تشکر کنیم. با توجه به اینکه این کتاب اولین اثری است که با رویکرد خاص ویژه رشته‌های هنر و معماری برای درس عمومی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی نگاشته شده، از این رو امیدواریم که نظرات و پیشنهادهای صاحب‌نظران، اساتید و دانشجویان گرامی در برطرف کردن کاستی‌های احتمالی کتاب بهره‌مند گردیم.

فهرست مطالب

۱۵.....	مقدمه
---------	-------

بخش اول: مباحث عمومی هنر و معماری اسلامی

(۱۹ - ۱۲۴)

۲۱.....	فصل اول: کلیات و تعریف مفاهیم
۲۱.....	الف) تاریخ
۲۱.....	یک. معنای لغوی تاریخ
۲۲.....	دو. معنای اصطلاحی تاریخ
۲۳.....	ب) تمدن
۲۳.....	یک. معنای واژگانی تمدن
۲۴.....	دو. تعریف اصطلاحی تمدن
۲۵.....	سه. اشکال تمدن
۲۶.....	چهار. ارکان تمدن
۲۷.....	پنج. عوامل مؤثر در پیشرفت یا انحطاط تمدن ها
۲۷.....	۱. عوامل پیشرفت تمدن ها
۳۰.....	۲. عوامل انحطاط تمدن ها
۳۰.....	شش. فرایند شکل گیری تمدن اسلامی
۳۵.....	هفت. ارکان و شاخصه های تمدن اسلامی
۳۶.....	هشت. تأثیر فرهنگ و تمدن های پیشین در پیدایی تمدن اسلامی
۳۹.....	ج) فرهنگ
۳۹.....	یک. معنای لغوی فرهنگ

۴۰	دو. تعریف اصطلاحی فرهنگ
۴۱	سه. چگونگی شکل‌گیری فرهنگ
۴۲	د) هنر اسلامی
۴۲	یک. تعریف هنر اسلامی
۴۵	دو. رویکردهای بررسی تاریخ هنر و معماری اسلامی
۴۸	سه. رابطه فرهنگ و تمدن با هنر و معماری
۵۱	چهار. هنر و معماری در اسلام و تمدن اسلامی
۵۴	پنج. جایگاه تعالیم دینی در فرهنگ و تمدن اسلامی
۵۶	شش. ارزش اسلام درباره فضیلت‌های قومی و ملی
۵۷	خودآزمایی
۵۹	فصل دوم: هنر و زیبایی‌شناسی قرآن و سنت
۵۹	الف) نگرش قرآن درباره هنر و ادبیات
۵۹	ب) مجسمه‌سازی در قرآن و سنت
۶۴	ج) شعر و شاعران در قرآن
۶۷	د) نگرش قرآن درباره زیبایی‌شناسی
۶۸	یک. الفاظ قرآنی
۶۸	۱. واژگان مستقیم
۷۰	۲. واژگان غیرمستقیم
۷۶	دو. مفاهیم قرآنی
۷۷	۱. زیبایی ظاهری و باطنی
۷۹	۲. رشد و غی
۸۱	۳. پاک‌ی، زیبایی و لذت
۸۳	۴. اوصاف بهشت و بهشتیان
۸۶	ه) نگرش پیامبر اسلام ﷺ درباره هنرها
۸۸	و) نگرش مذاهب اسلامی درباره هنرها
۸۸	یک. نگرش اهل سنت درباره هنرها
۸۹	دو. نگرش شیعه درباره هنرها
۹۰	خودآزمایی
۹۱	فصل سوم: هنر و معماری از دیدگاه علوم اسلامی
۹۱	الف) رابطه هنر و معماری اسلامی با علوم اسلامی

۹۳	ب) هنر و معماری اسلامی و علم حدیث
۹۴	ج) هنر و معماری اسلامی و علم عقاید (کلام اسلامی)
۹۵	د) هنر و معماری اسلامی و علم فقه
۹۶	ه) هنر و معماری اسلامی و عرفان
۹۷	و) تعامل میان هنر و اندیشه‌های شیعی
۹۸	خودآزمایی
۹۹	فصل چهارم: گونه‌شناسی هنر و معماری اسلامی
۹۹	الف) شکل و محتوا در هنر اسلامی
۱۰۱	ب) نسبت میان هنر اسلامی با هنر یونان، روم، بیزانس و ایران پیش از اسلام
۱۰۶	ج) موقعیت ایران در شکل‌گیری هنر و معماری اسلامی
۱۰۷	د) تأثیر جغرافیا و سرنوشت بر هنر اسلامی
۱۰۹	ه) سبک‌ها و هنرهای سرار با تألیف اسلامی
۱۱۰	و) گونه‌شناسی هنرهای اسلامی در تمدن اسلامی
۱۱۰	یک. هنرهای تجسمی
۱۱۱	دو. هنرهای ادبی
۱۱۱	سه. هنرهای موسیقایی
۱۱۳	چهار. هنرهای نمایشی
۱۱۴	ز) خوشنویسی و هنرهای تزئینی در تمدن اسلامی
۱۱۵	ح) معماری در تمدن اسلامی
۱۱۷	ط) تأثیرپذیری هنر غرب از هنر اسلامی
۱۲۰	ی) تأثیرپذیری هنر اسلامی از هنر غرب
۱۲۳	خودآزمایی

بخش دوم: هنر و معماری در تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی

(۱۲۵-۳۳۶)

۱۲۷	فصل اول: هنر و معماری قرون اولیه اسلام
۱۲۷	مقدمه
۱۳۱	الف) آثار هنری در زمان حیات رسول خدا ﷺ
۱۳۲	ب) آثار اولیه معماری اسلامی در زمان رسول خدا ﷺ
۱۳۴	ج) وضعیت هنر و معماری در دوره امویان

- یک. بناهای آیینی عصر امویان ۱۳۷
۱. بیت المقدس ۱۳۷
۲. قبة الصخره ۱۳۸
۳. مسجد الأقصى ۱۴۱
۴. مساجد دوره ولید ۱۴۳
۵. مسجد جامع دمشق ۱۴۳
۶. محراب مساجد ۱۴۴
۷. مقصوره ۱۴۶
۸. مره ۱۴۷
۹. گ ۱۴۸
۱۰. آرامگاه و سماری تدفینی ۱۴۹
- دو. هنرهای تزئینی، نقوش، آیینی ۱۵۰
- (د) وضعیت هنر و معماری دوره اویان ۱۵۲
۱. مسجد قرطبه ۱۵۵
۲. مدينة الزهراء ۱۵۸
۳. کاخ الحمراء ۱۵۹
۴. هنرهای تزئینی ۱۶۱
- هـ. هنر و معماری دوره عباسیان ۱۶۲
- یک. هنر و بناهای آیینی عصر عباسیان ۱۶۴
۱. مسجد ابودلف ۱۶۴
۲. مسجد عمرو در فسطاط ۱۶۵
۳. مسجد ابن طولون در فسطاط ۱۶۵
۴. مسجد قیروان ۱۶۷
۵. مسجد جامع سامرا ۱۶۷
۶. معماری تدفینی ۱۶۸
۷. هنرهای تزئینی ۱۶۹
۸. کتاب آرای، خوشنویسی و تذهیب ۱۷۲
۹. نقاشی و مجسمه سازی ۱۷۲
- دو. هنر و معماری سلسله های ایرانی در دوره خلافت عباسیان ۱۷۵
- (و) هنر و معماری دوره سلجوقیان و خوارزمیان ۱۷۷
۱. معماری ۱۷۸

۱۸۰	۲. معماری آناتولی
۱۸۱	۳. کاروان سرا
۱۸۲	۴. مناره
۱۸۳	۵. مدرسه
۱۸۴	۶. آرامگاه
۱۸۵	۷. سفالگری و کاشی کاری
۱۸۷	۸. نقاشی
۱۸۸	۹. کتاب آرایه و خوشنویسی
۱۸۹	۱۰. سبک‌ها
۱۹۰	۱۱. فلزکاری
۱۹۰	ز) هنر و معماری دوره فاطمیان
۱۹۳	یک. شمال آفریقا
۱۹۴	۱. شهر منصوریه
۱۹۵	۲. قلعه بنی حماد
۱۹۶	دو. مصر
۱۹۷	۱. مسجد الأزهر
۱۹۸	۲. مسجد الحاکم
۱۹۹	۳. معماری آرامگاهی
۲۰۰	۴. نقاشی و هنرهای تزئینی
۲۰۳	ح) هنر دوره مماليک
۲۰۵	۱. ساخت مدرسه و آرامگاه
۲۰۶	۲. مجتمع سلطان حسن
۲۰۷	۳. معماری خانقاه
۲۰۸	۴. معماری مسجد
۲۰۹	۵. هنرهای تزئینی
۲۱۱	۶. کتاب آرایه
۲۱۳	۸. اشیای فلزی، بلوری و شیشه‌ای
۲۱۵	خودآزمایی
۲۱۷	فصل دوم: هنر و معماری در قرون میانه
۲۱۷	الف) حکومت ایلخانی

۲۲۱.....	یک. هنر و معماری دوره ایلخانان
۲۲۱.....	۱. معماری
۲۲۴.....	۲. سلطانیه
۲۲۵.....	۳. رتبه رشیدی
۲۲۶.....	دو. حکومت‌های محلی دوره ایلخانان
۲۲۸.....	۱. کتاب‌آرایی و نگارگری
۲۳۰.....	۲. منافع الحيوان
۲۳۱.....	۳. جامع التواریخ
۲۳۲.....	۴. شاهنامه دموت
۲۳۳.....	۵. حذف زرقانی‌ای بایر سبکتیو خطی از نقاشی
۲۳۵.....	۶. سفالگری
۲۳۶.....	۷. فلزکاری
۲۳۶.....	۸. هنرهای تزئینی
۲۳۷.....	۹. خوشنویسی و تذهیب
۲۳۸.....	ب) هنر و معماری دوره تیموری
۲۴۳.....	۱. معماری
۲۴۵.....	۲. معماری مساجد
۲۴۸.....	۳. هنرهای تزئینی و کاشی‌کاری
۲۴۹.....	۴. نقاشی و کتاب‌آرایی
۲۵۱.....	۵. قرآن بایسنقری
۲۵۲.....	۶. شاهنامه بایسنقری
۲۵۲.....	۷. خوشنویسی و تذهیب
۲۵۳.....	۸. فرش بافی
۲۵۳.....	۹. فلزکاری
۲۵۴.....	ج) هنر و معماری دوره صفوی
۲۵۹.....	۱. معماری
۲۶۱.....	۲. میدان نقش جهان
۲۶۲.....	۳. مسجد شیخ لطف الله
۲۶۳.....	۴. مسجد امام
۲۶۳.....	۵. عمارت عالی قاپو

۲۶۴	۶. کاخ چهل ستون
۲۶۶	۷. باغ هشت بهشت
۲۶۶	۸. مجتمع گنجعلی خان کرمان
۲۶۶	۹. کاروان سراها
۲۶۷	۱۰. کتاب آرایبی و نگارگری
۲۶۸	۱۱. شاهنامه شاه تهماسب
۲۶۹	۱۲. تأثیر نقاشی غرب بر نگارگری
۲۷۰	۱۳. فرش اافی
۲۷۱	(د) هنر و معماری دوره عثمانی
۲۷۶	۱. معماری
۲۸۰	۲. معماری مرقد ابابوفیه
۲۸۰	۳. نقاشی و کتاب آرایبی
۲۸۲	۴. منسوجات و فرش
۲۸۳	۵. خوشنویسی
۲۸۳	۶. کاشی ها و سفالینه ها
۲۸۴	(ه) هنر و معماری شبه قاره هند
۲۸۶	یک. حکومت گورکانیان در شبه قاره هند
۲۸۷	۱. معماری
۲۸۸	۲. آرامگاه سازی به شکل باغ
۲۹۱	۳. قلعه سرخ اکبرشاه
۲۹۱	۴. تاج محل
۲۹۳	۵. جانتار مانتار
۲۹۳	۶. آرامگاه صفدر جنگ
۲۹۴	۷. معماری حیدرآباد دکن
۲۹۵	۸. معماری امام باره
۲۹۵	۹. نقاشی و کتاب آرایبی
۲۹۷	دو. هنر در دوره سلاطین مستقل دهلی
۲۹۹	خودآزمایی
۳۰۱	فصل سوم: هنر و معماری در تمدن اسلامی پس از رنسانس
۳۰۱	الف) دوره نادرشاه افشار

۳۰۲.....	ب) دوره کریم خان زند
۳۰۴.....	ج) دوره قاجاریه
۳۰۶.....	۱. معماری
۳۰۹.....	۲. کاخ گلستان
۳۱۰.....	۳. نقاشی
۳۱۴.....	۴. نقاشی های دیواری
۳۱۴.....	۵. نقاشی قهوه خانه ای
۳۱۵.....	۶. خوشنویسی و کتاب آرایی
۳۱۶.....	۷. تاش کاری و سفالگری
۳۱۶.....	۸. فرش بافی
۳۱۷.....	۹. هنرهای نمایشی
۳۱۹.....	۱۰. عکاسی
۳۲۰.....	خودآزمایی
۳۲۱.....	منابع و مآخذ
۳۴۵.....	تصاویر

مقدمه

پیامبر اسلام ﷺ طی ۲۳ سال، تعالیم اسلام را برای مسلمانان به ارمغان آورد که ثمره آن شکل‌گیری کتاب و سنت در فرهنگ اسلامی بود. ایشان توانست پیام خویش را به مسلمانان برساند و همین موجب تکوین فرهنگ و تمدن اسلامی در سرزمین‌های اسلامی گردید. به واقع پیامبر به فرهنگ و تمدنی خاصی شکل بخشید. وقتی ایشان کعبه را فتح کرد، ابوسفیان را بخشود، اما بت‌ها را شکست؛ زیرا آنچه مهم است، تحقق توحید در فرهنگ و تمدن اسلامی است. پیامبر به دنبال نوشتن بیانیه‌ای برای تمدن اسلامی بود تا هزاران سال پس از او در زندگی جاری باشد. پس از وفات ایشان، مسلمانان فرهنگ و تمدن اسلامی را پی گرفتند و سبک زندگی خاصی را شکل دادند. حکومت‌های فراوان و سلسله‌های گوناگونی در بسیاری از منطقه‌های اسلامی به وجود آمدند که حتی پاره‌ای از آنها مشروعیت دینی نداشتند. با این همه، فرهنگ، رفتار و سنن مسلمانان در سرزمین‌های اسلامی، از سنت اسلامی تأثیر پذیرفت که خود گواهی بر موفقیت قرآن و سنت نبوی در شکل‌دهی فرهنگ و تمدن اسلامی است.

بی‌تردید حکومت‌ها پس از یک یا چند قرن زوال می‌پذیرند، اما فرهنگ و تمدن باقی می‌مانند؛ فرهنگ و تمدنی که تجلی افکار، رفتارها و شیوه تفکر و زندگی انسان‌ها بوده و شامل سبک زندگی آنان در عرصه شهرسازی، معماری، هنر، زبان، ادبیات و مناسبات فردی و جمعی است.

در واقع روند حضور حکومت‌ها مانند جریان آب رودخانه‌ای است که به سرعت می‌گذرد و می‌رود. نسبت میان فرهنگ و تمدن با حکومت‌ها همانند نسبت میان جنگل‌ها و درختان دو طرف رودخانه با جریان آب رودخانه است؛ بدین بیان که این درختان و گیاهان - که به مثابه فرهنگ و تمدن اسلامی است - بیش از حکومت‌ها - که به منزله آب رودخانه هستند - دوام می‌یابند. برای مثال، حاکمان اموی و عباسی - که به ناحق خود را جانشین پیامبر اسلام خطاب نمودند - نتوانستند مانع رشد فرهنگ و تمدن اسلامی در میان مردم شوند؛ مدتی که الگوی دینی‌شان در جامعه، متأثر از تعالیم قرآنی بود.

تمدن اسلامی، دوره‌های متعددی را سپری کرده است. میزان تأثیرپذیری دوره‌ای از تمدن اسلامی نسبت به دوره دیگر از قرآن و سنت کم و بیش وجود داشته است، اما هیچ‌گاه تمدن اسلامی از تعالیم دینی بهره نبرده است. به بیانی دیگر، دین در فرهنگ مسلمانان امری نهادینه شده است. مثلاً نقوش اسلیمی یا گیاهی در دوران اسلامی نخستین بار در تزیین دیوارهای مساجد اولیه در شام شکل گرفت و مردم در آنجا متأثر از آموزه‌های اسلامی، هیچ‌گاه به شمایل‌نگاری یا مجسمه‌سازی و تصویرگری خداوند و پیامبر در مسجد اقدام نورزیدند و تحت تأثیر سنت مسیحی در کلیساها قرار نگرفتند. بی‌تردید این امر حاکی از تأثیرپذیری سرزمین‌های اسلامی از سنت اسلامی و شکل‌گیری فرهنگ و تمدن اسلامی در سراسر کشورهای اسلامی است.

با دیدن هنر و معماری سرزمین‌های متفاوت اسلامی از اسپانیا و کشورهای مدیترانه تا قفقاز و شبه‌قاره هند، می‌توان نمونه‌های بسیاری در تأیید این امر آورده فرهنگ و تمدن اسلامی در کنار تأثیرپذیری از عناصر منطقه‌ای، جغرافیا، نژاد، زبان و ...، به شدت متأثر از تعالیم اسلامی است. بخشی از شخصیت و فرهنگ مسلمانان علاوه بر خصوصیات محلی و منطقه‌ای، برگرفته از سنت اسلامی است. مسلمانان در عرصه‌های متعدد زندگی دارای سبک و سیره خاص در زندگی هستند و این مؤلفه‌ها آنها را از دیگر تمدن‌ها جدا می‌سازد. در کلیه عرصه‌های هنر، معماری، شهرسازی و مانند آن ویژگی‌هایی در زندگی انسان مسلمان وجود دارد که او را از انسان مسیحی، بودایی، یهودی و ... متمایز می‌کند.

در واقع هنر مسلمانان تحت تأثیر تلقی و نگرشی است که آنان بر اثر تربیت و آموزش دینی، نسبت به جهان خارج، انسان، خداوند و تمام مؤلفه‌های پیرامونی دارند. اگر خلق آثار هنر اسلامی را جریانی در درون هنرمند مسلمان و برآمده از افکار، روحیات و احساسات او بدانیم که براساس اندیشه‌های دینی آفریده شده، در این صورت پاره‌ای از آثار هنری در تمدن اسلامی، از مصادیق هنر اسلامی نیستند، بلکه تنها آثاری از جمله آثار هنر اسلامی است که سازگار با هندسه ذهنی هنرمند مسلمان، برگرفته از روح هنرمند او و متأثر از مبانی اسلامی باشد. وقتی هنرمند مسلمان اثری را می‌آفریند، آن اثر دارای این معانی است:

۱. بیانگر روحیه بر نعتیت احساسی و فکری هنرمند است و درون او را آشکار می‌سازد؛

۲. بیانی از وضعیت اجتماعی موجود در دوران هنرمند است؛

۳. بیانی از افکار و اندیشه‌های دینی حاکم بر جامعه است که ردپای آن در آثار هنری متجلی می‌گردد؛ افکاری که برگرفته از مبانی دینی و فراتر از موقعیت‌های زمانی و اجتماعی بوده و بنیان‌های فکری مسلمانان را در فرهنگ و تمدن اسلامی آشکار می‌سازد.

رابطه نزدیک میان خلق اثر هنری با روح انسان گویای این است که منشأ اثر هنری در درون انسان وجود دارد. این امر نمودار تعاملی تنگنا و رابطه‌ای بسیار مستحکم میان روح انسان و آثار هنری است. این‌گونه نیست که اگر کسی را عرصه هنر، دانش و آگاهی داشت، لزوماً بتواند به خلق اثر هنری دست یابد؛ زیرا خلق اثر هنری با فهم اثر هنری متفاوت است. برای مثال با آموزش و مطالعه می‌توان به فهم اثر هنری دست یافت و میان آثار فاخر با آثار سطحی، داوری نمود. اما خلق اثر هنری، تجلی روح و ظهور ذوقیات هنرمند مسلمان و برآیندی از افکار، عواطف و احساسات اوست. در واقع هنرمندان با اثر خویش، خود را فراقکن می‌کنند و این درباره تمامی خلاقیت‌های هنری از جمله آثار هنرمندان مسلمان نیز صادق است. اشعار مولوی، اشعار شاعران عارف، آثار تجسمی و ادبی بزرگان هنر و ادبیات در تمدن اسلامی و حتی اشعار و ادعیه منسوب به پیشوایان دینی، همه از این جمله‌اند؛ به گونه‌ای که به میزان شناخت تاریخ هنر اسلامی می‌توان به شناخت افکار، عواطف و احساسات هنرمند مسلمان دست یافت.